

Arqueologia, documentació escrita i toponímia en l'estudi de l'Alta Edat Mitjana: els casos dels topònims pharus, monasterium i palatium¹.

Cristian Folch Iglesias i Jordi Gibert Rebull.

Grup de recerca OCORDE. Universitat Autònoma de Barcelona

folch72@hotmail.com

jgibertr@hotmail.com

RESUMEN

Este texto sintetiza algunas de las propuestas desarrolladas desde el equipo OCORDE de la Universitat Autònoma de Barcelona en relación al análisis combinado de fuentes diversas que pueden orientar la investigación arqueológica en el estudio de las sociedades altomedievales. Con este fin, se examinan tres casos significativos, correspondientes a los topónimos *pharus*, *monasterium* y *palatium*.

Palabras clave:

arqueología, toponímia, documentació, Alta Edat Media, Catalunya.

ABSTRACT

This paper sums up some of the proposals developed by the research group OCORDE of the Autonomous University of Barcelona related to the combined analysis of different sources which can direct our archaeological research of the early medieval societies. According to so, we examine three meaningful toponyms: *pharus*, *monasterium* and *palatium*.

Keywords:

archaeology, toponyms, early medieval societies, Catalonia

RESUM

Aquest text sintetitza algunes de les propostes desenvolupades des de l'equip OCORDE de la Universitat Autònoma de Barcelona en relació a l'anàlisi combinada de fonts diverses que poden orientar la recerca arqueològica en l'estudi de les societats altmedievales. Amb aquesta finalitat, s'examinen tres casos significatius, corresponents als topònims *pharus*, *monasterium* i *palatium*..

Paraules Clau:

arqueologia, toponímia, documentació, Alta Edat Mitjana, Catalunya.

Les breus línies que segueixen pretenen oferir una síntesi d'alguns dels objectius i dels plantejaments metodològics que guien la recerca efectuada en els darrers anys per part del grup OCORDE de la Universitat Autònoma de Barcelona², així com d'alguns dels resultats obtinguts recentment en relació a alguns casos concrets. Com a punt de partida, l'objectiu fonamental del projecte genèric és l'estudi de

l'organització fiscal i l'ocupació del territori en la seva llarga evolució entre els segles V-XI, un marc ampli on es desenvolupen línies de recerca concretes i a la vegada complementàries que es defineixen en uns apartats determinats: l'organització fiscal; les transformacions físiques, jurídiques i socials que afecten el poblament rural i el seu registre material durant el període d'estudi; la fundació i el desenvolupa-

Rebut: 1 septembre 2010; Acceptat: 1 decembre 2010

ment dels antics monestirs fins a l'aplicació de la regla benedictina; la implantació i el significat inicial dels palatins *rurals* peninsulars; la creació i el desenvolupament de torres de defensa i de xarxes de talaies durant l'etapa precastral.

En relació als tres darrers epígrafs, la recerca s'ha centrat en l'anàlisi de tres topònims ben representats tant en la documentació d'època carolíngia i comtal com en el registre toponímic conservat, intentant conèixer i valorar la seva dimensió arqueològica i històrica. Tot i concebre l'arqueologia com la font bàsica per a la comprensió de les societats altmedievals i de les múltiples transformacions característiques del període, es vol emfasitzar la idoneïtat de l'ús complementari i combinat dels diversos registres que l'historiador de l'Alta Edat Mitjana té al seu abast, reivindicant així l'ús mesurat i crític de les fonts textuais i toponímiques que poden aportar una guia vàlida per a la recerca arqueològica, a la vegada que poden dimensionar en el territori l'existència de determinades xarxes concretes d'establiments que eventualment poden presentar característiques i funcions comunes.

En aquest sentit, avui és ben coneguda la importància dels fons documentals altmedievals conservats en els arxius de Catalunya, els quals corresponen bàsicament a textos dispositius particulars que augmenten de forma progressiva i exponencial entre inicis del segle IX i finals del segle XI. A partir dels seus propis estereotips formularis, aquest cúmul de textos recull actes jurídics concrets (compravendes, donacions, empenyoraments,...) amb vigència legal en el seu temps i encara posteriorment. Cada document aporta un bon nombre de dades sobre les institucions, les persones, els llocs i els béns mobles o immobles que intervenen en l'acte legal en qüestió, la validesa jurídica del qual es projecta també cap al futur. Així, la pròpia natura del document no impedeix que un cert tipus d'informació pugui ser tractada a par-

tir d'una anàlisi regressiva per tal d'explorar l'espai agrari i social de segles precedents, com succeeix amb bona part del seu repertori lèxic i onomàstic que pot aplicar-se a la construcció i verificació d'hipòtesis de treball d'abast divers, un repertori que, en tot cas, només podrà ser emprat regressivament amb el recurs a d'altres fonts complementàries i mitjançant l'anàlisi comparada. En aquest sentit, el concurs de fonts escrites, estudi toponímic i pràctica arqueològica en una mateixa operació pot desvelar alguns significats històrics sorprenents, allunyats habitualment dels tòpics que una visió unívoca hagi pogut establir.

PHARUS.

La recurrent coincidència entre el topònim *pharus* i una sèrie de torres monumentals tradicionalment adscrites a l'època romana va promoure un primer acostament (Martí, 2003: 95-98; Martí, 2005b) que va permetre verificar la presència del topònim en la documentació d'època carolíngia i comtal i la seva ubicació, en relació o no a algun edifici construït i conservat, en punts enlairats situats estratègicament pel que fa al domini visual del territori i a la seva pròpia interconnexió òptica. Per altra banda, algunes similituds constructives evidents amb fortificacions andalusines primerenques (Zozaya, 1998) van permetre elaborar una primera hipòtesi de treball que inseria l'origen d'aquestes torres, a les que s'atribuïa una clara funció de comunicacions a distància a la vegada que un destacable paper simbòlic, en el període immediat a la conquesta islàmica³.

La relació entre topònim, menció documental i presència de torres es comprova en els casos del Castellot de Falgars o del Far, a Beuda, i la Torrassa del Moro o del Far, a Llinars del Vallès, dos edificis prou ben conservats que exemplifiquen l'aspecte original que devien mostrar aquestes alimares (Tura, 1991; Sánchez, 2008)⁴. En altres casos, el topònim, present en la documentació altmedieval, no permet ser posat en

relació amb cap edifici similar als anteriors, ja que l'ulterior evolució de l'emplaçament ha comportat la creació de fortificacions posteriors, com podria ser el cas del far documentat l'any 966 vers Tossa de Mar⁵ i que probablement calgui identificar amb les restes del castell de Montagut, o fins i tot de pobles, com ara Far d'Empordà⁶. Encara trobaríem algun cas on l'esment documental no permet la localització precisa de l'emplaçament originari del topònim, si bé pot situar-se de forma aproximada; així succeeix amb un *faro* documentat vers la Serra del Corb, entre els termes municipals garrotxins de Santa Pau i Sant Feliu de Pallerols⁷. L'absència d'esments documentals no ha impedit tampoc la localització de torres de les característiques descrites més amunt associades a topònims conservats actualment, com succeeix amb la Torre de la Mora o del Far de Sant Feliu de Buixalleu, excavada fa uns anys i on una datació radiocarbònica situa la construcció d'un possible embigat entre finals del segle VIII i la primera meitat del segle X (Tura i Mateu, 2008: 153), si bé en altres casos edificacions posteriors han impedit la conservació de construccions prèvies, com es comprova en el cas del Santuari del Far, en els extrems del Collsacabra. Per la nostra part, l'observació practicada en altres punts on es conserva el to-

pònim ha permès la localització de dues altres torres de característiques paral·leles als casos coneguts prèviament, una al Puig del Far de Tàrragona, ja a Osona (Checa et al., 2008: 339-340), i l'altra a la muntanya del Far de Santa Coloma de Farners, a la Selva, on la hipòtesi inicial ha estat contrastada arqueològicament, tal i com es descriu a continuació.

En aquest darrer indret l'excavació efectuada entre els anys 2004 i 2005 va permetre documentar les restes d'una gran torre circular construïda en el cim del Far (coordenades UTM: 469268/4631557, a 587,7 m.s.n.m.), el punt més elevat de la Serra d'Argimon, en el sector de ponent del municipi de Santa Coloma de Farners i formant part dels estreps orientals de les Guàrdies (Fig.1). L'edifici presentava un diàmetre exterior de 9,60-9,80 metres, amb un mur perimetral d'entre 2 i 2,20 metres d'amplada construït amb grans blocs de granit extret d'afloraments immediats que presenten encoixinat exterior (Folch et al., 2008). L'edifici es troba relativament ben conservat, ja que es conserva en tot el seu perímetre i en alguns punts els murs mantenen una alçada d'un metre. L'excavació ha proporcionat pocs fragments ceràmics, encara que força homogenis, que han aparegut tant en els nivells de l'inte-

Figura 1.- La Torre del Far de Santa Coloma de Farners.

rior de la torre com en l'estrat que cobria la roca de l'exterior de la mateixa. Es tracta de ceràmiques cuites en una atmosfera òxidoredutora, amb coloracions negres i marronoses, i amb pastes poc compactades amb presència d'abundant desgredant. Cal remarcar en aquest punt la total absència de materials ceràmics pertanyents a altres èpoques, fet que situa de forma inequívoca l'origen i el funcionament de la torre en època altmedieval. La concreció final l'ha aportada una datació de termoluminiscència practicada en un dels fragments⁸.

Obtinguts aquests resultats i tenint en compte tots els casos, es fa ben evident que es tracta d'un conjunt plenament coherent tant pel que fa al topònim que en delata la funció principal, com pel que fa a les característiques constructives dels edificis conservats i la seva distribució en l'espai, amb una presència esglaonada sobre el corredor pre-litoral i amb ramificacions vers les àrees adjacents (Checa et al., 2008). De fet, el lligam existent entre el Santuari del Far i el Puig del Far osonenc obre la porta i insinua l'existència d'altres sistemes complexos, comunicats entre ells, que cobrien altres zones geogràfiques àmplies i que apunten a l'extensió de la xarxa cap a la Catalunya central; així, resseguint la vall del Llobregat, el Soler del Far, al terme de Castellnou de Bages, i, riu amunt, entre Cercs i Guardiola de Berguedà, el lloc de Castell dels Moros, situat sobre el pont del Far, semblen integrar-se en un sistema específic associat a la conca del Llobregat (Martí, 2005: 188-190). Així mateix, hi ha indicis clars per pensar en una extensió vers la Septimània i Narbona, on trobem, en la Torre del Far de Talteüll, el topònim associat a una gran torre baixmedieval.

MONASTERIOLUM.

Segons la hipòtesi inicial, el topònim delataria l'existència de petits nuclis monàstics tardoantics⁹ que possiblement perdurarien al llarg de l'Alta Edat Mitjana, sense depassar mai la con-

questa comtal del territori, moment a partir del qual només en romandria el topònim, extingida ja la institució monàstica original. Present a la documentació, la cartografia dels seus elements permet, per altra banda, observar com, més enllà de la seva concentració a la comarca del Bages, es troben altres casos dispersos vers les actuals comarques del Baix Llobregat, l'Alt Penedès i el Maresme, als quals cal afegir uns altres a la Noguera, l'Alt Urgell i la Ribagorça, destacant l'absència del topònim en els textos referits a les comarques gironines.

Amb posterioritat a aquest primer estudi documental, durant l'any 2002 es va dur a terme una campanya de prospeccions arqueològiques amb l'objectiu d'establir una primera verificació sobre el terreny en relació a l'origen i la natura d'aquests establiments (Martí i Colomer, en premsa). Els treballs de prospecció es van centrar en els quatre topònims coneguts a la comarca del Bages, documentats tots ells al segle X o a principis del segle següent: Monistrol de Montserrat¹⁰, Monistrol de Calders¹¹, Monistrol de Rajadell¹² i Monistrol de Gaià¹³. En no constituir actualment nuclis urbans, com és el cas dels dos primers, els exemples de Rajadell i Gaià van permetre observar com l'origen dels establiments s'iniciava a l'Antiguitat Tardana, oferint de forma desigual materials en superfície que semblaven avalar la hipòtesi inicial, si més no en l'aspecte cronològic. No obstant, davant l'evident necessitat de contrastar aquests resultats preliminars amb l'excavació d'un d'aquests establiments, es va procedir a iniciar l'any 2008 un projecte d'excavacions arqueològiques, encara en curs després de tres campanyes desenvolupades en anys successius, al lloc de Monistrol de Gaià, treballs que han permès documentar la presència d'un jaciment que es pot datar en dues fases successives entre les èpoques tardoantiga i altmedieval (Folch et al., 2009b: 290-291; Folch et al., 2010: 133-134). En bona part només delimitat, el jaciment s'estén de forma segura i tenint en compte l'a-

parició d'estructures arqueològiques, sobre una superfície d'entre 900 i 1000 m².

L'horitzó més antic està representat per dues habitacions contigües de planta rectangular amb murs de blocs units amb fang, formant un sòcol sobre el que s'aixecaria un alçat de terra que a la vegada suportaria una coberta feta amb materials peribles; a diferència de la resta de murs, és important assenyalar que el tancament sud està construït a partir de grans carreus de sorrenca. Associades a aquesta construcció, s'han pogut excavar cinc sitges de dimensions no gaire grans. Cal situar la cronologia d'aquest sector, segons les dues datacions radiocarbòniques efectuades fins al moment, a l'entorn dels segles V-VI, cronologia que s'adiu per altra banda amb el material ceràmic documentat, fonamentalment produccions comunes en coccions reduïdes o neutres característiques del període tardoantic (Coll et al., 1997), a les que cal afegir alguns fragments puntuals de *dolium*.

Per altra banda, i a pocs metres d'aquestes estructures, es localitza un gran recinte delimitat per un potent mur de blocs lligats amb fang, l'àrea total del qual ens és encara desconeguda, per tal com es perd en part sota la feixa superior, si bé es pot assegurar de moment una superfície mínima d'uns 400 m². En el seu interior, els darrers treballs (2010) han permès delimitar diversos àmbits que s'acompanyen d'una gran àrea oberta on de moment no afloren estructures construïdes (Fig.2). En l'estat actual de la recerca, no es pot encara atribuir una cronologia precisa a aquestes construccions, l'evolució en el temps de les quals sembla complexa, tot i que cal inserir la seva construcció i funcionament de forma genèrica en el període altmedieval.

Per sobre d'aquestes estructures es desenvoluparia una nova fase d'ocupació testimoniada per la presència d'algunes sitges i fosses retallades en els nivells anteriors i en el subsòl natural que funcionaria entre els segles IX-XI,

Figura 2.- Estructures delimitades en l'interior del recinte del jaciment de Monistrol de Gaià.

una cronologia genèrica que s'estableix a partir de la presència d'alguns materials ceràmics característics amb tractament espatulat, entre ells un fragment de sitra (Roig et al., 1997).

En tot cas, les dades obtingudes fins al moment obliguen a ser prudents, a l'espera de propers treballs, pel que fa a la caracterització del jaciment i a la seva identificació amb el topònim en qüestió, doncs res fins ara permet intuir la presència del monestir que aquell insinua i que podria trobar-se en algun indret proper, potser vers la propera església medieval de Sant Pere, a uns escassos 90 m. del jaciment en curs d'excavació.

Les dades arqueològiques aportades pel nostre equip no són, però, les úniques que es poden posar en relació amb el topònim. El lloc de Monistrol d'Anoia, prop de la confluència d'aquest riu amb el Riudebitlles, presenta resultats també altament significatius. Situat en l'antic terme del castell de Subirats, el primer esment que tenim del lloc i de l'església és de l'any 917, quan el marquès Ermenard i el seu germà Udalard en concedeixen la possessió, que tenien per apriació, al monestir de Sant Cugat del Vallès (Rius, 1945-1947: doc. 9). En endavant vinculat a aquesta institució, el lloc no apareix associat explícitament al topònim actual fins finals del segle X (Rius, 1945-1947: doc. 181), moment a partir del qual ja es presenta sota la forma coneguda actualment.

Els treballs d'excavació desenvolupats en la plaça central del lloc (Rovira et al., 1991; Rovira i Llecha, 1994) permeten observar un seguit d'ocupacions diacròniques que abasten des d'època antiga fins a períodes recents. Constatada una ocupació d'època romana a partir de materials presents en els nivells més antics, és sobre aquests que es desenvolupa, en el sector més proper a l'actual església, un primer nivell de necròpolis format per tombes en caixa de lloses, on no manquen alguns exemples en

caixa de tegulae, un horitzó que els excavadors situen en època baiximperial però que, a la llum de l'estat actual dels coneixements sobre aquest tipus de cementiris, cal reconduir com a mínim vers els segles V-VI (Roig, 2009: 238). En tot cas, per sobre d'aquestes sepultures es desenvoluparan nous nivells funeraris amb enterraments en fossa envoltada de pedres o amb capçalera ressaltada amb blocs, uns tipus que podrien correspondre al temple existent ja a inicis del segle X i testimoniats pels textos. Per altra banda, es documenta la presència de diversos àmbits construïts amb murs de pedra lligada amb fang, amb paviments de terra batuda als que s'associen alguns fogars, espais que han estat atribuïts igualment a l'època romana, una adscripció que caldria revisar en favor d'una cronologia més elevada, tot allargant sensiblement les datacions proposades i reinterpretant bona part de les estructures localitzades en el marc del monestir que evidencia el topònim i que no es considera en cap moment.

PALATIUM.

El topònim "palau" i les seves diverses variants apareixen amb profusió tant a l'àrea de Catalunya Vella i fins al Penedès, com al nord dels Pirineus i fins la regió de Narbona-Carcassona, presència que es detecta tant a nivell del registre toponímic conservat com en la seva aparició en les fonts documentals medievals a partir del segle IX. Diversos autors n'han assenyalat repetides vegades el seu origen poc clar, tot i que sovint s'hi ha volgut veure al seu darrere l'existència d'una institució lligada al domini públic i fiscal d'època tardorromana (Bonnassie, 1979: 131-132).

No obstant, la identificació d'aquests *palatia* amb una primerenca xarxa d'establiments corresponents a la conquesta islàmica ha estat proposada en diverses publicacions al llarg dels darrers anys (Martí, 1999; Martí 2005a). En aquestes, es planteja el seu origen a partir de la verificació del cinquè estatal (**hums**) sobre els

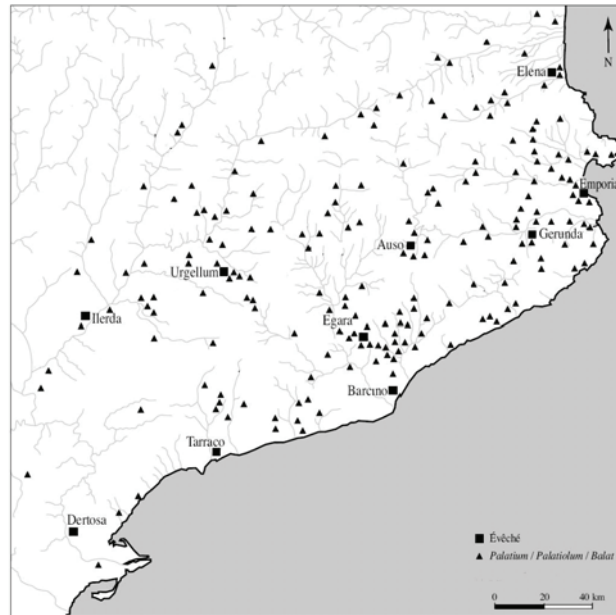

Figura 3.- Dispersió del topònim palatium/palatiolum a Catalunya.

béns conquerits que, sobre el terreny, es tradueix en l'aparició d'un gran nombre d'establiments que, majoritàriament, se situen al voltant de les seus episcopals i sobre, o ben a prop, de les vies principals de comunicació (Fig.3).

L'origen andalusí de la institució ve corroborat per diversos indicis. En primer lloc, l'àmbit geogràfic que mostra la seva dispersió delata el caràcter eminentment hispànic de la mateixa, apareixent de forma reiterada en les àrees, a banda de la catalana, de Galícia, Lleó, Castella i Navarra; aquesta especificitat només serà passada en terres de la Septimània, incorporades a al-Andalus, com les anteriors, a principis del segle VIII (Gibert, 2007). Podria objectar-se, en aquest sentit, un possible origen en època visigoda que també podria coincidir a grans trets amb el marc geogràfic descrit; no obstant, en verificar les fonts escrites d'aquesta època, es comprova que el mot *palatium* es refereix sempre a la seu del *Palatium Regis* i al cercle d'alts funcionaris de la cort reial, sense cap im-

plicació en la gestió de les finances públiques. No és sinó en fonts vinculades als primers temps de l'estat andalusí que trobem una referència documental relacionada amb l'existència d'una xarxa de *palatia* rurals. Es tracta de l'*A-pologeticus* de l'abat Samsó, escrit a Còrdova a mitjans del segle IX, i on l'esmentat abat acusa el comte cordovès Serband d'haver fet tributàries totes les basíliques de la ciutat i de convertir en impurs, així, els donatius pietosos adscrits a les esglésies, ampliant els tresors del fisc i espoliant el patrimoni diví per enriquir els *palatia fiscali*¹⁴.

Per altra banda, l'anàlisi de les mencions documentals d'època carolíngia i comtal de *palatia* en terres catalanes permet observar diversos casos de denominacions compostes significatives que expliciten el funcionament d'aquesta xarxa d'establiments en època emiral. De forma majoritària, les mencions de *palatia* no aporten informacions descriptives, mentre que, quan van acompanyades d'un antropònim, aquest tant pot respondre a una tradició germà-

nica (habitualment de tradició goda, mai frànica, com són *Rodegario*, *Felmiro* o potser fins i tot *Moronta*), llatina o àrabo-berber, entre els quals el darrer grup proporciona pràcticament la meitat dels casos. Així, entre els esments de palatia associats a antropònims, coneixem l'existència dels inequívocs *Palatium Abutauri*¹⁵, *Palacio Avuzido*¹⁶, *Palatio Monnoso*¹⁷, *Palatium Aveiza*¹⁸, i el probable *Palacio Ravano*¹⁹; així mateix, a aquest grup caldria encara adjuntar-li els casos inequívocs amb les formes *Palatio Maurore*²⁰ o *Palacio Mor*²¹, probablement també a l'origen d'altres topònims com Palamors. Els arabismes semblen gaudir encara d'una major representació si tenim en compte els casos vallesans del *Palatium Meserata*²² i del probable *Palacio Almalla*²³. Encara n'hi podríem afegir un darrer, el *Palatium Salathān*²⁴, explícitament vinculat a l'autoritat pública, de la mateixa manera que ho està el veí *Palacio Fisco*²⁵, situat vers Mollet i que ens remet a aquells palatia fisci cordovesos. Aquesta titularitat pública s'entreveu també justament en l'àrea de la capital andalusina, quan trobem el topònim *balāṭ* associat a personatges rellevants dels primers temps d'al-Andalus. Així, prop de Còrdova es coneix l'existència d'un *Balāṭ Mugīṭ* i d'un *Balāṭ al-Hurr* (Chalmeta, 1994: 188 i 132), als que podríem afegir també un *Balāṭ Marwān* (Arjona, 2005); així mateix, es documenta un *Balāṭ Abī 'Aṭā' al-Rayyī* vers la localitat d'Écija (Peneles, 2002: 58).

A nivell arqueològic, la relació d'alguns *palatia* amb establiments de tradició romana ha servit per postular el seu origen en aquesta època, especialment pel que fa a l'àrea del litoral català (Bolòs, 2003: 149); no obstant, la seva anàlisi exhaustiva en zones interiors pot desmentir aquesta afirmació. Podem posar com a exemple el cas del Baix Berguedà, on la prospecció arqueològica no ha aportat materials d'època romana per a cap dels vuit *palatia* coneguts a la zona, oferint, en canvi, produccions ceràmiques

altmedievals que cal vincular als segles VIII i IX (Martí i Camprubí, 1997-2001). El fet que sota una mateixa institució trobem el que semblen ser fundacions *ex novo* i reocupacions, amb solució de continuïtat o no, d'establiments anteriors, pot explicar-se si, com es proposa, entenem la creació de la xarxa de *palatia* com a fruit del repartiment de terres fet a partir de la conquesta musulmana, on la verificació del cinquè estatal sobre els béns immobles degué traduir-se en alguns casos en episodis de confiscació i reocupació d'establiments preexistents (Chalmeta, 1994: 227-230). Així sembla indicar-ho l'ocupació detectada sobre l'abandonament de la vil·la romana de l'Aiguacuit, a Terrassa, indret identificat amb el lloc conegut a la documentació medieval primerenca com *Palatio Fracto* (Soler i Ruiz, 1999: 41-43) i on es documenten un nombre considerable de sitges i altres estructures que podrien correspondre a l'establiment definit pel topònim (Roig 1999). També a Laure-Minervois, prop de Carcassona, en el lloc conegut com Les Palats, documentat en època medieval com *Palacio*, es localitzaren, en els nivells d'abandonament d'una altra vil·la romana, alguns enterraments amb els inhumats en posició decúbit lateral, tal i com està prescrit segons el ritus funerari islàmic²⁶, fenomen que sembla repetir-se en el cas de la vil·la romana de l'Hort del Pelat, a Riudoms, on un enterrament islàmic es troba retallat en els nivells antics (Bea i Arola, 2004).

Per altra banda, l'estudi de la natura i distribució espacial dels *palatia* també ha permès proposar nous plantejaments pel que fa a l'evolució de les seus episcopals a l'àrea catalana durant l'Alta Edat Mitjana (Martí, en premsa). Així, s'ha pogut observar com l'organització episcopal perdura, excepte en el cas de Tarragona, sota l'administració islàmica, sent alterada a partir de la conquesta franca, que comporta la remoció d'algunes seus, cas de Guissona-Urgell, o bé directament la seva supressió, cas d'Empúries i Egara. En tots els

casos, la presència de *palatia* al voltant d'aquests nuclis, situats sobre els accessos viaris que hi concorren, delata la seva vigència durant el segle VIII. A banda d'aquesta relació dels *palatia* amb les seus episcopals, la seva disposició sembla descobrir també la presència de centres territorials o enclavaments estratègics de menor entitat com sembla que es pot observar en els casos de Llívia, Besalú (Folch et al., 2009a: 21-23), Cardona o Ceret (Gibert, 2007: 20), fet que, al nostre entendre, demostra la vitalitat d'aquests nuclis durant l'Alta Edat Mitjana (Martí, 2005a: 298-299)²⁷.

També l'anàlisi d'aquest topònim al nord dels Pirineus ha mostrat l'existència d'una xarxa prou densa i coherent amb la distribució del topònim observada a la Catalunya Vella. Cal observar, però, que la seva dispersió mostra un límit clar al nord de l'eix Carcassona-Besiers-Agda, límit que ha de correspondre a la dominació efectiva i directa del territori que hauria estat objecte de repartiment, de manera que la incorporació dels territoris situats més al nord, igualment pertanyents a la Septimània visigoda (bisbats de Magalona, Lodeva i Nîmes), degué efectuar-se a partir de pactes puntuals amb les aristocràcies locals i regionals, que devien mantenir un més gran poder i una major autonomia. Cal destacar, per al cas septimà, dos aspectes puntuals que no són anecdòtics: d'una banda, l'anàlisi dels topònims d'aquella regió ha permès comprovar com un d'ells és mencionat en el que podria ser probablement un dels esments escrits de major antiguitat d'un establiment d'aquestes característiques, pels volts de mitjans del segle VIII, quan es relata la batalla de l'any 737 entre les tropes de Carles Martell que assetjaven Narbona i un exèrcit musulmà provenint del sud en ajut de la guarnició de la ciutat²⁸; per altra, cal destacar també la presència, que ja hem anotat, dels enterraments del lloc de Les Palats, significatius en ells mateixos, però més encara en relació al topònim.

CONCLUSIONS.

Com s'ha pogut comprovar, el registre documental genera un corpus toponímic i conceptual de gran riquesa que no es pot menystenir i que, ben al contrari, pot aportar noves perspectives a la recerca. Així, la verificació arqueològica i el desenvolupament de les hipòtesis toponímiques plantejades permet obtenir resultats de llarg abast que depassen el marc propi i concret de la pròpia intervenció arqueològica, integrant-la en models genèrics que poden tenir una àmplia representació territorial. En aquest sentit, no es tracta en cap cas de substituir la investigació arqueològica per la simple anàlisi de la toponímia, un procediment que comporta riscos sobre els que ja s'ha advertit eloqüentment (Zadora-Rio, 2001), sinó d'integrar en un mateix procés analític els diferents registres amb la finalitat de planificar, guiar i optimitzar les respostes que poden obtenir-se amb la pràctica arqueològica.

La recerca desenvolupada en els casos descrits anteriorment mostra si més no la validesa del mètode, el qual ha de ser concebut com una seqüència completa que contempli des de les primeres valoracions de les sèries conceptuais i toponímiques fins a l'execució íntegra de les intervencions arqueològiques que han de confirmar, desmentir o matisar les hipòtesis plantejades inicialment. En aquest procés caldrà, igualment, desenvolupar progressivament diverses activitats complementàries, tant d'anàlisi documental com d'estudi toponímic i de prospecció arqueològica. Entenem, per tant, que d'altra manera el procediment esdevindria incomplet i les seves conclusions, en conseqüència, romandrien provisionals, com bé s'ha apuntat en l'exposició dels casos concrets, situats de forma desigual en el seu corresponent procés d'anàlisi, donat que es fa necessari un llarg espai de temps per al seu total desenvolupament.

BIBLIOGRAFIA.

ABADAL, R. d'. (1926-52): *Catalunya Carolíngia, volum II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

AGUILAR, V. (1994): Onomástica de origen árabe en el reino de León (siglo X), *al-Qantara*, 25, 351-363.

ARJONA, A. (2005): La aldea de Maruanas, Balat Marwan (Palacio de Marwan), en *El Carpio en el Califato omeya de al-Andalus*, *Crónica de Córdoba y sus pueblos*, 11, 55-58.

BEA, D.; AROLA, R. (2004): La vil·la romana de l'Hort del Pelat (Riudoms, Baix Camp), *Butlletí Arqueològic*, 24, 75-95.

BENET, A. (1982): El Bages nucli de vida monàstica de tradició visigòtica?, *Dovella*, 4, 12-19.

BENET, A. (1984): El marc històric, a VIGUÉ, J. (dir.), *Catalunya Romànica, volum XI (El Bages)*, (45-46). Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

BOLÒS, J. (2003): *El naixement d'un nou paisatge: Catalunya als segles IX-XII*, a BARCELÓ, M.; FELIU, G.; FURIÓ, A.; MIQUEL, M.; SOBREQÜÉS, J. (eds.), *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, (pp. 133-152). València: Universitat de València.

BONNASSIE, P. (1979): *Catalunya mil anys enrere (segles X-XI), vol. I*, Barcelona: Edicions 62.

CHALMETA, P. (1994): *Invasión e islamización*, Madrid: Ed. Mapfre.

CHECA, M.; FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R. (2008): *Distribució geogràfica i interconnexió visual dels fars a Catalunya*

Vella: un sistema coherent de comunicacions de llarg abast, a MARTÍ, R. (ed.), *Fars de l'Islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, (pp. 337-350). Barcelona: EDAR.

COLL, J.M.; ROIG, J.; MOLINA, J.A. (1997): *Contextos ceràmics de l'antiguitat tardana del Vallès*, a DDAA, *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, (pp. 37-57). Barcelona: Universitat de Barcelona.

COROMINES, J. (1989-1997): *Onomasticon Cataloniae*, Barcelona: Curial.

FÀBREGA, A. (1995): *Diplomatari de la Catedral de Barcelona. Documents dels anys 844-1260, volum I (844-1000)*, Barcelona: Arxiu Capítular de la Catedral de Barcelona.

FELIU, G.; SALRACH, J.M. [dirs.] (1999): *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Barcelona: Fundació Noguera.

FOLCH, C.; GIBERT, J. (2010): *El jaciment d'època medieval i moderna de Can Gorgals Vell (Santa Coloma de Farners, la Selva)*, a Desenes jornades d'arqueologia de les comarques de Girona, (393-397). Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny.

FOLCH, C.; GIBERT, J.; LLINÀS, J. (2008): La Torre del Far de Santa Coloma de Farners (La Selva), a MARTÍ, R. (ed.), *Fars de l'Islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, (pp. 155-166). Barcelona: EDAR.

FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R. (2009a): *El poblament rural a la conca alta del riu Fluvià (la Garrotxa): l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana (segles VI-X)*, a BARRAQUÉ, J.-P.; SÉNAC, Ph. (eds), *RESOPYR-3. Habitats et peuplement dans les Pyrénées au Moyen Âge et à l'époque mo-*

derne, (pp. 13-36). Toulouse: CNRS-Université de Toulouse-Le Mirail.

FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R. (2009b): *Asentamientos rurales de la Alta Edad Media en Catalunya Vella (siglos VII-XI): resultados preliminares de un proyecto de investigación*, a QUIRÓS, J.A. (ed), *The archaeology of early medieval villages in Europe*, (pp. 289-301). Vitoria-Gasteiz: Universidad del País Vasco.

FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R. (2010): *Hàbitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): toponimia, documentación y arqueología*, a SÉNAC, Ph. (dir), *Villa 3: Historia y arqueología de las sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*, (pp. 125-155). Toulouse: CNRS/Université de Toulouse 2-Le Mirail.

GIBERT, J. (2007): Els palatins septimans: indicis de l'organització territorial andalusina al nord dels Pirineus, *Anuari d'Estudis Medievals*, 37/1, 1-26.

GIL, I. (1973): *Corpus Scriptorum Muzarabicorum*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

JOURNET, C. (1964-65): Le site archéologique et la mosaïque de Palats (Laure-Minervois), *Bulletin de la Société d'Études Scientifiques de l'Aude*, LXV, 179-183.

MARTÍ, R. (1999): *Palas o almúnies fiscales a Catalunya i al-Andalus*, a DÉBAX, H. (ed), *Les sociétés méridionales à l'âge féodal. Hommage à Pierre Bonnassie*, (pp. 63-70). Toulouse: Université de Toulouse 2-Le Mirail.

MARTÍ, R., (2003). *La defensa del territori durant la transició medieval*. Congrès Els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental. Arbúcies, 89-114.

MARTÍ, R. (2005a). *Palacios y guardias emirales en Cataluña*. A RUIBAL, A., (Ed.). II Congreso de Castellología Ibérica, Alcalá de la Selva, 2001 (293-309). Madrid: Asociación Española de Amigos de los Castillos.

MARTÍ, R., (2005b): Fars de terra endins. A propòsit de la Torrassa del Moro, *Laietania*, 16, 185-198.

MARTÍ, R. [ed] (2008): *Fars de l'Islam. Antiques alimares d'al-Andalus*. Barcelona: EDAR.

MARTÍ, R. (en premsa). *Ciudad y territorio en Cataluña durante el siglo VIII*. A I Congreso Internacional: Espacios urbanos en el Occidente Mediterráneo (s. VI-VIII), Toledo, 2009.

MARTÍ, R.; CAMPRUBÍ, J. (1997-2001): *Evolució del poblament a la Plana Central del Berguedà des de l'època baix-imperial fins l'alta edat mitjana, 1997-2001*, Informes i memòries inèdits dipositats al Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.

MARTÍ, R.; COLOMER, J. (2002): *Memòria del projecte arqueològic: prospeccions als monistrols del Bages (setembre-novembre, any 2002)*, Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.

MARTÍ, R.; COLOMER, J. (en premsa): *Monasteriola*, petits monestirs d'antiga fundació. A IV Jornades d'Arqueologia Medieval del Maresme, Mataró, 2007.

MONTSALVATJE, F. (1901): *Noticias históricas del Condado de Besalú*. Colección diplomática del Condado de Besalú, Olot.

ORDEIG, R. 1999: *Catalunya Carolíngia, volum IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- PENELAS, M. [trad.] (2002):** *La conquista de al-Andalus*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- PÉREZ, S. (2008):** Toponímia d'origen islàmic a la Catalunya Vella, *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 110, 64-87.
- PONSICH, P.; ORDEIG, R. (2006):** *Catalunya Carolíngia, volum VI. Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- RIUS, J. (1945-1947):** *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- ROIG, J. (1999):** *Vil·la i assentament de l'Aiguacuit*, a PALOL, P. de (ed), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X, (139-140)*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- ROIG, J. (2009):** *Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Catalunya (siglos VI-X)*, a QUIRÓS, J.A. (ed), *The archaeology of early medieval villages in Europe*, (pp. 207-251). Vitoria-Gasteiz: Universidad del País Vasco.
- ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A. (1997):** *Ceràmica d'època carolíngia i comtal al Vallès*, a GONZÁLEZ, A. (dir.), *Ceràmica medieval catalana. Actes de la taula rodona celebrada a Barcelona els dies 15 i 16 de novembre de 1994*, Quaderns científics i tècnics 9, (pp. 37-62). Barcelona: Diputació de Barcelona.
- ROVIRA, J.; LLECHA, T. (1994):** Excavacions arqueològiques d'urgència a Monistrol d'Anoia, *Miscel·lània Penedesenca*, 19, 305-318.
- ROVIRA, J.; LLECHA, T.; FERRER, A. (1991):** La primera campanya d'excavacions d'urgència a la Plaça Central de Monistrol d'Anoia (Alt Penedès). Resultats preliminars, *Olerdulae*, XVI, 117-135.
- SÀNCHEZ, E. (2008):** Ressenya sobre els resultats de l'excavació arqueològica a l'interior de la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès, a MARTÍ, R. (ed.), *Fars de l'Islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, (pp. 125-137). Barcelona: EDAR.
- SÉNAC, Ph. (2002):** *Les Carolingiens et al-Andalus*, Paris: Ed. Maisonneuve et Larose.
- SÉNAC, Ph.; GASC, S.; REBIÈRE, J.; SAVARESE, L. (2010):** Note sur quelques fulūs de Narbonnaise (première moitié du VIIIe siècle), *al-Qantara*, XXXI 1, 225-243.
- SOBREQUÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M. (2003):** *Catalunya Carolíngia, volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Perallada*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- SOLER, J.; RUIZ, V. (1999):** Els palaus de Terrassa. Estudi de la presència musulmana al terme de Terrassa a través de la toponímia, *Terme*, 15, 38-51.
- TERÉS, E. (1992):** Antroponímia Hispanoàrabe (Reflejada por las fuentes latino-romances) (parte final), *Anaquel de Estudios Árabes*, 3, 11-36.
- TURA, J. (1991):** Castell de Falgars, una torre romana a la Garrotxa, *Cypsela*, 9, 111-119.
- TURA, J.; MATEU, J. (2008):** Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, la Selva). Una ocupació alt-medieval al Montseny, a MARTÍ, R. (ed.), *Fars de l'Islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, (pp. 139-154). Barcelona: EDAR.
- ZADORA-RIO, E. (2001):** Archéologie et to-

ponymie: le divorce, *Les petits cahiers d'Anatole*, 8, 1-17.

ZOZAYA, J. (1998): La fortificación islámica en la Península Ibérica: principios de sistematización, a *El castillo medieval español. La fortificación española y sus relaciones con la europea*, (p. 23-44). Madrid: Fundación Ramón Areces.

NOTES

¹ Aquest article es deriva parcialment d'un treball més extens publicat recentment (Folch et al., 2010).

² Grup de Recerca Emergent sobre *Ocupació, organització i defensa del territori medieval (OCORDE)*, 2009 SGR 727, reconegut i finançat per l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca de la Generalitat de Catalunya; actualment, l'activitat investigadora es desenvolupa en el marc del projecte *Organización fiscal y ocupación del territorio durante la Alta Edad Media* (HAR2009-07874), finançat per la Subdirección General de Proyectos de Investigación.

³ El desenvolupament d'aquesta línia de recerca va donar a peu a la celebració d'un congrés monogràfic l'any 2006 (Martí, 2008).

⁴ El Castellot és documentat l'any 983: "*Et iussit scripturam donationis facere ad cenobium Sancti Laurenti qui est situs in monte Cantennos, iuxta ipso Faro, de ipsa quarta parte de ipso maso qui est in Terradas*" (Sobrequés et al., 2003: doc. 486). Cal esperar un temps per trobar l'any 1056 la primera menció explícita de la Torrassa del Moro, si bé el topònim apareix ja uns anys abans (1024) en relació a l'església de Sant Cristòfol del Far: "*Et affrontat de orient in ecclesia de Sancta Maria de Linars, et de meridie in ipsa turre de Far, et de occiduo in parrochia de Sancta Maria de Cardedol, de circi in ecclesia Sancti Iuliani de Alfod*" (Feliu i Salrach, 1999: doc. 474).

⁵ Apareix justament en les afrontacions d'aquesta vila: "*Et habet affrontaciones ipse alodes: a parte orientis in ipso termino Sancti Felicis monasterii sive in ipso far, et de meridie in mare magnum, de*

occiduo in termino de Loreda sive in rivo de Canelles, de circi in ipsas palomarias de villa Nova sive in Caldas" (Sobrequés et al., 2003: doc. 377).

⁶ "*Id est, in pago Empuritano (...) villa que vocatur Farus*" (Abadal, 1926-52: 128).

⁷ "...et a Meridie descendit de monte Frigido et venit usque in castro qui dicunt Collo torto, et ascendit inde et vadit usque ad ipso campo que dicunt Albarico et includit ipsum campum totum infra... et sic ascendit in ripa nascente de ipso faro et protenditur per ipsa serra usque ad roca Lada..." (Montsalvatje, 1901: doc. 284).

⁸ La mostra, analitzada pel Laboratori de datació i radioquímica de la Universidad Autónoma de Madrid, presenta una antiguitat de 1267±73 anys BP (741±73 AD). Tot i que aquests resultats són del tot coherents amb la hipòtesi inicial, cal dir que altres analítiques practicades pel mateix laboratori en el proper jaciment de Can Gorgals Vell han donat resultats erronis i totalment incompatibles amb l'estratigrafia i els materials arqueològics (Folch, Gibert, 2010) que ens havien portat anteriorment (Folch et al., 2009b: 291) a situar en un context altmedieval diverses estructures baixmedievales i modernes.

⁹ De fet, es deu a A. Benet (1982) una primera proposta en aquest mateix sentit.

¹⁰ "...et transit per ipsas rochas que sunt super ipsum locum que dicitur Monestariol" (Ordeig, 1999: doc. 516, any 942).

¹¹ "...in Munisteriol" (Benet, 1984: 46, any 1030).

¹² "...et sic vadit per summitate ipsius serre et pervenit super ipso Monasteriolo et conscendit ad arctica de Levigildo" (Ordeig, 1999: doc. 1247, any 978).

¹³ "...in comitatu Minorisa, in apendicio de castro Galiano, in valle Monistrola" (Ordeig, 1999: doc. 1376, any 982).

¹⁴ "*Exin omnes basilicas urbis predictae tributarias fecit esse et impurus hostis de purissimis oblationibus fidelium, in usibus conlatas templi dominici, thesauros fisci iniatus est ampliari, ut expoliando mensam Christi et ditando palatia fisci uideretur*

aquam sitientibus auferre et amplissimo maris sinu infundere" (GIL, 1973: 551)

¹⁵ Prop de l'actual Colomers, al Baix Empordà, possiblement idenficable amb el poble de Jafre d'Empordà. Apareix en una interpolació de l'any 951 sobre un precepte del rei Odó de l'any 890 confirmant les possessions de l'abadia d'Amer (Sobrequés et al., 2003: doc. 293). L'apel·latiu Abū Tawr fou utilitzat per alguns personatges importants de la Marca Superior d'al-Andalus en els segles VIII-IX, entre ells potser sigui el més conegut el governador d'Oscà de finals del segle VIII, portador d'aquesta mateixa kunya, el qual mantingué diversos contactes amb la cort de Carlemany (Sénac, 2002: 52, 59 i 64). Darrerament, però, s'ha proposat que aquest personatge hauria estat possiblement governador de Girona (Martí, en premsa).

¹⁶ Documentat així l'any 982, donava lloc a un extens terme a l'àrea de Ripoll, al Vallès Occidental; la seva etimologia remet a un *Abū Sa'id* (Coromines, vol. VI, 134-135), tot i que podria fer referència igualment a un Abū Zayd (Pérez, 2008: 74). Anotem, en tot cas, la presència, vers mitjans del segle VIII, d'un governador de la regió situada entre Narbona i Tortosa de nom Abū Zayd 'Abd al-Rahmān b. Yūsuf, fill d'un antic governador de Narbona i posteriorment emir d'al-Andalus abans de l'arribada de l'omeia 'Abd al-Rahmān al-Dāḥil (Chalmeta, 1994: 358-361).

¹⁷ Documentat prop de Perpinyà l'any 967 (Ponsich i Ordeig, 2006: doc. 448), la forma conservada sembla correspondre a l'antropònim *Munūsa*. Sense cap prova, recordem la coincidència amb el nom del cabdill berber de la Frontera Superior que, aliat amb els aquitans, es revoltà contra Còrdova i fou vençut a la Cerdanya l'any 731 (Gibert, 2007: 10-12; Sénac, 2002: 21-23).

¹⁸ Correspondria a l'antic nom de Rocafort, a l'actual municipi bagenc del Pont de Vilomara i Rocafort, documentat *Palacio de Avezia* el 932 i *Palaz Aveiza* el 994 (Ordeig, 1999: doc. 386 i doc. 1670). Es tracta d'un antropònim, deformació d'un originari Abū 'Isà, ben documentat en l'onomàstica àrab del regne de Lleó al segle X sota diverses formes (Aveiza, Aveza, Abaiza, ...) (Aguilar, 1994: 356) i, de forma més general, en l'onomàstica andalusina (Terés, 1992: 15).

¹⁹ Es tracta de l'actual poble empordanès de Par-

lavà, documentat així l'any 989 (Sobrequés, 2003: doc. 519). Desconeixent altres possibles orígens, es podria vincular a l'antropònim àrab Rabāḥ, que es trobaria també en la formació d'altres topònims compostos com Calatrava (*Qal'at Rabāḥ*).

²⁰ Documentat l'any 891 vers la Bisbal d'Empordà (Abadal, 1926-52: 365).

²¹ Prop de Terrassa, es documenta l'any 1071 (Soler i Ruiz, 1999: 43-45).

²² Documentat també al Vallès, l'etimologia del segon component provindria d'un derivat del verb zara'a, amb significat de lloc on hom conrea, de camp sembrat.

²³ L'any 972 es documenta el "*Palacio Almalla, ubi dicunt Ualle de Romanas*" (Fàbrega, 1995: doc. 102), a Montornès del Vallès, on trobem actualment el lloc de Can Palau.

²⁴ Forma antiga, apareguda a partir de finals del segle X, de l'actual Palau-Solità, al Vallès Occidental; caldria entendre el segon terme com un derivat de l'àrab *al-ṣalātīn*, plural de *ṣultān*, "rei, soldà" (Coromines, vol. VI: 134-35).

²⁵ Documentat l'any 1044 vers l'actual Mollet del Vallès (Rius, 1945-1947: doc. 572).

²⁶ Coneixem poca cosa d'aquest jaciment, del qual es recuperà part d'un mosaic als anys 60; no obstant, sembla clar que alguns àmbits són utilitzats com a necròpolis en un moment posterior que l'autor de la intervenció situa en època visigòtica, malgrat afirmar que, dins les tombes, mancades d'aixovar, "*le squelette était couché sur le côté droit tassé dans les chambres très exiguës*" (Journet, 1964-65; Gibert, 2007: 16-17).

²⁷ Tenim constància a partir de les cròniques d'aquesta operativitat: vegi's l'episodi de les revoltes de Pau i de Munūsa per a Llívia, o l'ocupació de Cardona prèvia a la conquesta de Barcelona per Borrell a finals del segle VIII.

²⁸ Es tracta del *uale Corbaria palatio*, citat a la segona continuació de la Crònica de Fredegari i que cal situar prop del pas de l'antiga *Via Domitia* a l'alçada de Sigean, a identificar probablement amb el lloc de Villefalse, on ha estat trobat un *fals* del període dels governadors (Gibert, 2007: 13-15; Sénac et al., 2010: 237).